

գամ հայ ձեռքեր աշխատած պիտի ըլլան վրան, զոր թ դարուն երկրաշարժը միայն պիտի կարենար խախտել — իբր աստուածային տեսչութեամբ — որպէս զի անիկա որ գմբէթ կառուցանելու արուեստն հասուցած էր իր կատարելութեան, Տրդատ ճարտարապետը՝ մեծապայծառ շինէ հայ արուեստով պատրաստուած հիման վրայ, ինչպէս որ Անույ Մարեմայ մայր-եկե-

ղեցին «կառոյց ամենապայծառ վայելչութեամբ, բարձրաբերձ կամարօք գմբէթաւորեալ, խորան երկնաման»¹։

Թ դարուն Հայկական քրիստոնէական արուեստի ճարտարապետութիւնն իր վերջին խօսքն ըսած էր։

(Շարունակելի)

Հ. Գ. ՆԱԶԱԳԵՏԵԱՆ

Յ. Ասողկ. Գ. ԺԱ.

Un très ancien commentaire grec sur le Lévitique, conservé en arménien

(Suite, voir «Pazmaveb» 1932, p. 436)

Il faudra que nous parlions une autre fois des passages de St. Cyrille, des autres auteurs et aussi de la disposition des matériaux de la chaîne arménienne dans notre petite étude sur le commentaire de Procope; en attendant, nous ne pouvons nous passer d'alléguer ici quelques morceaux inédits de St. Cyrille sur l'Evangile de St. Matthieu, qui, si nous ne nous trompons, devront être de quelque intérêt.

Leur accord avec quelques fragments de ce commentaire, conservés en grec, ou avec d'autres passages de différentes œuvres, ou bien encore avec des fragments que l'on trouve dans la C. L. sous le nom de Cyrille, n'est pas une raison méprisable en faveur de leur authenticité. Comme commentaire des deux premiers versets du I chap. du Lévit. nous lisons:

ՆՈՐԻՆ, ՅՈՐՄԵ Ի ՄԱԹԷՈՍԻ ԳԼԽՈՅԵ՝ ՄԵԿ.

(Code A 437-8 — Code B 371)

Խաւեցաւ ի ձեռն հրեշտակաց զաւրէնս նախնեաց². յայտ է զի միջնորդութեամբ ամենիմաստին մովսիսի և զոր ի ձեռն արեան կենդանեացն³ զնուռն⁴ եմոյժ պաշտաւն ոչ ամենայն իրաւք զայս խնդրեալ ի մէջ աստուծոյ, և կամ այսորիւք որոշեալ մեզ ի նա զբարեպաշտութեանն պարճանս, քանզի որոյ արդարութեան իցէ յեղանակ մաքրել երբնջովքն⁵, կամ զուարակաւք երեմենիւք, կամ որոյ առաքինութեան տեսակ է ոչխարազնութիւնն և կամ⁶ խանքն լցեալք⁷ իւղալից հացիւք զանազանիւք. որոյ

1. Գլխին B, — 2. Նախնեացն, — 3. Կենդանեաց B, — 4. Զնուռն om. A, — 5. Ընչաւքն B, — 6. Ոչխարազնութիւնն կամ B, — 7. Լցեալ B.

ծուին պտուտեալ ի յաւդն լիբանանու: որ և տէրն ամենայնի զրեթե սաստելով ի հրէիցն պաշտամունս, վասն զի այսորիւք ի յողորմութիւն անէր ի ճշմարտապէս բարին: զոր ձայնիւ եսայայ մարգարէի ասէ՝ զողջակէզս խոյոց և զճարպ գառանց և զարինցըլուց և նոխազաց ես ոչ կամիմ. ո՞վ խնդրեաց զայդ ի ձեռաց ձերոց. քանզի ոչ արեանց մատուցման, և ոչ այսորիւք ընծայաբերութեանց կարաւտ էր աստուած, որ և լի գոլով: քանզի նորա են գազանք վայրի, երէ՛ լերանց և ամենայն անասուն, զիտէ զամենայն թռչունս երկնից, գեղեցկութիւն վայրի ընդ նմա է ըստ գրեցելուս: այլ որպէս զնախակրթութիւն ինչ ճշմարտապէս և հոգւով պաշտամանն ի վերայ դնել զգիրն և նախաճառութիւն ինչ ի սիրտ առաքինութեան, որ ի պատմութենէն թանձրութիւն շնորհէր յառաջագոյն: ապա ուրեմն ոչ վասն իւր սահմանիւր նախնեացն աւրէնքն, այլ զի եղիցին դաստիարակ մեզ առ քրիստոս, հանել առ սակաւ սակաւ առ որ ի ձեռն հաւատոցն շնորհ:

ԵՒ ՅԵՏ ՍԱԿԱՒՈՒՅ՝

Քանզի ի ներքս բերի ուն մարգարէականաւք գրովք ընդ փրկութեան ճանապարհ աստուածապաշտարար նկատել¹, զրեթէ յանձն իւր յերկուացեալ² ասելով. իւ հասից առ տէր, և ընկալայց զաստուած իմ բարձեալ: թէ կալայց զնա ողջակիզովք³ զուարակովք⁴ տարեւորաւք: եթէ տաց⁵ զանդրանիկս իմ վասն ամպարշտութեան զպտուղ որովայնի իմոյ՝ վասն մեղաց անձին իմոյ: Եւ ապա առ նա որպէս ի դիմաց աստուծոյ՝ թէ պատմեցից քեզ մարդ աստուծոյ⁶. եթէ զինչ բարի և կամ զինչ խնդրէ ի քէն տէր. բայց միայն առնել իրաւունս և սիրել զողորմութիւնս, և պատրաստ լինել զնալ ընդ տեառն աստուծոյ քոյ: արդ ի միտ առնուա թէ զիարդ ոչ յաւրինացն պաշտաւն ասաց հաճել, այլ յաւէտ ի վարսն աւետարանականս, յորում և իրաւունք և հաւատ և պատրաստ լինելն ընդ աստուծոյ զնալ:

1. Նկատեալ B, — 2. Յերկուացեալ B, — 3. Ողջակիզովք B, — 4. Զուարակաւք B, — 5. Թէ տայց B, — 6. Թէ... աստուծոյ C, om. AB.

Eiusdem ex commentario Matthæi.

«Per angelos legem maioribus praedicavit» significat: Per sapientissimum Moisen, cruentis animalium sacrificiis induxisse cultum. Minime hunc a nobis Deo requirente neque ista nobis de pietate erga se statuente: cuiusnam iustitiae forma futura fuisset iuvenorum vel vitulorum anniculorum immolatio, vel cuiusnam virtutis species oblatio ovium, vel canistra pinguibus variisque repleta panibus? cuiusnam, thuris in aërem se devolvens fumus? Universorum autem Dominus, cultum Iudaeorum quodammodo increpans, cum eos ad iustitiam et ad verum bonum dirigeret, haec, Isaiae voce, ait: *Holocausta arietum et agnorum adipem et sanguinem taurorum et hircorum nolo*. Quis hoc exquisivit ex manibus vestris? Neque enim sanguinum oblatione neque istiusmodi victimis egebat Deus quibus erat repletus; nam *Eius sunt bestiae campi, ferae montium et omnia iumenta; novit omnia volatilia caeli, pulchritudo agri secum est, secundum Scripturam*. Sed ut tanquam pristinum quemdam in veritate et spiritu proponeret librum et praefactionem quandam in corde virtutis, illi quae fuerat ab antiquitate duritiae prius indulsit. Neque tamen sibi ipsi maiorum lex finiebatur,

sed ut ea nobis esset paedagogus ad Christum, ut ad illam nos, quae foret per fidem, gratiam elevaret.

Post pauca

Inducitur enim quispiam propheticis scriptis in iter salutis, ut Deum, adorando, meditetur, quasi mente sua incertus haerens ac dicens: Quomodo ad Deum perveniam, Deumque meum altissimum accipiam? Accipiamne Eum holocaustis vitulorum anniculorum an unigenitum meum propter impietatem dabo, fructum ventris mei propter peccata animae meae? Igitur ad eum quasi e conspectu Dei: Tibi loquar, vir Dei: Quid a te boni postulat Dominus, nisi tantum ut iustitiam facias et misericordiam diligas, paratusque sis ut cum Domino Deo tuo ambules? Tunc cogitabis non lege colenda Eum sibi satisfieri dixisse, sed potius evangelica vita degenda, ubi et iustitia (insit) et fides et *paratum esse cum Deo ambulare!*

Je crois qu'on ne puisse pas apporter meilleur document pour l'authenticité du premier et du second passage cités, que la lecture du morceau qu'on lit dans le commentaire d'Isaïe du même auteur: livre I, oraison I, Migne P. G. 70, pagg. 33-4, CD.

Ἀκούσατε τοῦτον λόγον Κυρίου, προσέχετε τὸν τοῦ Θεοῦ νόμον· τοῦτ' ἔστι, νοήσατε καὶ αὐτοὶ τῶν εὐαγγελικῶν θεπισμάτων τὴν δύναμιν. τοῦτο προσετέταχεν ὁ Μωσῆς· Παιδαγωγεῖ γὰρ ἐπὶ Χριστὸν καὶ τῶν νομικῶν θεπισμάτων τὸ πέρασ εἰς τὸ ἐπ' αὐτῷ βλέπει μυστήριον... ἀκούσατε λέγοντος τοῦ καὶ αὐτὸν ὁμῖν τὸ πάλαι λαλήσαντος νόμον. Τί μοι πληθοῦς τῶν θυσιῶν ὁμῶν, λέγει Κύριος, πλήρης εἰμί... Ἐνδεὶ γὰρ ὅλως οὐδὲν τῇ τὰ πάντα πληρούσῃ φύσει..... (Mign. P. G. 70 pagg. 33-4 CD).

Le comparaison avec le commentaire d'Isaïe est autant plus remarquable en considérant l'extrait qui précède dans la chaîne:

ՍԻՐՈՅՆ ԿԻՒՐՂԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏԻ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՒՄ

Լուարուք զբանն որ և զնոր և զհին աւրէնսն խաւսեցաւ. Զինչ է ինձ բազմութիւն զոհից ձերոց ասէ տէր. լցեալ եմ: Ի միտ առէք և դուք զաւետարանականացն աւանդութեանց զաւրութիւն. քանզի աւրինականացն աւանդութեանց յանգումն հայրի ի խորհուրդն որ ի վերայ քրիստոսի:

Sancti Cyrilli archiepiscopi alexandrini.

Audite Verbum quod et novam et veterem praedicat legem: Quid mihi multitudo victimarum vestrarum? dicit Dominus. Plenus sum. Comprehendite et vos vim eorum, quae evangelio traduntur; ad Christi enim mysterium respicit consensus eorum quae lege transmittuntur.

On peut même comparer dans le fragment du commentaire sur Matthieu XI-10 *Ecce ego mitto Angelum meum ante faciem tuam. Praeparavit viam Dominus, id est praeparavit homines ad suscipiendam*

Dei legem. Cfr. Migne P. G. Vol. 72, V, pages 397-8 les mots: Κατεσκευάσθη τὴν ὁδὸν Κυρίου, τοῦτέστιν ἡτοίμασε τοὺς ἀνθρώπους πρὸς τὸ ὑποδέξασθαι τὴν νομοθεσίαν τοῦ Θεοῦ...

Parmi les morceaux rapportés par la chaîne arménienne comme illustration du rite d'expiation de la lèpre, Lévi. XIV, 1-4, nous en trouvons trois, qui appartenaient au commentaire de St. Matthieu, chap. VIII 2-4, où l'évangéliste raconte que Jesus guérit le lépreux.

ՆՈՐԻՆ ԿԻՒՐՂԻ ՅՈՐՄԷ Ի ՄԱՏԹԵՈՍԻ ԱԽԵՏԱՐԱՆԵՒՄ

(Code A, 488-9 — Code B, 495-7)

Վասն զի տիրեաց մեզ մեղացն ոչ՝ զիրապարտելի բռնութիւնն. և զրկեցաք վասն այնորիկ ի սրբազանիցն՝ զաւթից աստուծոյ, ի սրբոյն՝ երուսաղեմ⁵, ասեմ, ի յերկնայնոյն իրաւամբք արգելեալք. քանզի զայս նշանակէ ի բաց հանելն⁶ ի բանակէն որպէս պիղծ զբորոտեալն. վասն զի ոչ էր մտանել պղծութեամբք՝ յայնպիսի պատուական և ի սուրբն քաղաք: Եւ առ մեզ անարատն քահանայ, այսինքն քրիստոս, քանզի եղեւ մարդ և էջ ի յերկնից⁸, և հայեցաւ ըստ զրեցելուծմն ի մեզ և ողորմեցաւ, և մատուց զինքն պատարագ՝ վասն մեր կենդանի անարատ ի հոտ անուշից. աստուծոյ, զի մաքրեսցէ զամենեւին լուացմամբ վերստին ծննդեանն քանզի այս է ջուրն կենդանի:

1. Սրբոյն տեանն Կերիզի եպ. յորս ըստ Մատթէոսի աւետարանին մեկնութենէ B. - 2. Ոչ օմ. - 3. Սրբաւից: - 4. Սրբոյն A. սրբոյ B. սրբոյն B'. - 5. Երուսաղեմէ: - 6. Հանել: - 7. Պղծութեամբ: - 8. Քանզի էջ յեր. և եպ. մ. B. - 9. Պատար. զինքն B.

ՆՈՐԻՆ Ի ՄԱՏԹԵՈՍԻ ԱԽԵՏԱՐԱՆԵՒՄ

Իսկ զկարմիրն մանեալ զառ մարմին միաւորութիւն² բանին յայտնէ, և ճշմարիտ իսկ է, զի ըստ Յովհաննու ձայնին՝ բանն եղեւ մարմին³, քանզի բազում անգամ, միովս մանաւանդ բանիւս այսուիկ քրիստոսի խորհուրդն զրիւր ի ձեռն ստուերի տակաւին և աւրինակաց, զոր և խափանեաց քրիստոս, զնոյն ճշմարտութիւն եղեալ մեզ առաջի:

1. ... աւետարանին մեկնութենէ B. - 2. Մարմինն միաւորութիւն B. - 3. Բանն մարմին եղեւ B.

ՆՈՐԻՆ Ի ՆՈՅՆ

Երկուք էին հաւքն մաքուրք, և մին ի վերայ ջրոյ կենդանւոյ¹ զենոյր, իսկ մին² ի սպանելոյն արեանն մկրտէր ի վերայ ջրոյ կենդանւոյ, կրեալ բնաւին ոչինչ՝ արծակիւր երթալ ուր արդեւք և կամեսցի³. և նշանակի ի ձեռն⁴ երկաքանչիւրիցն՝ քրիստոս, և մեռեալ որպէս զմարդ, և կենդանի որպէս Աստուած: Հաւու⁵ նմանի վասն ի վերուստ ի յերկնից իմանիլն և ասիլ, քանզի էր երեքինաւոր մարդ. իսկ մկրտեալ կենդանի հաւ յարեան մեռելոյն, արծակիւր այնուհետեւ: քանզի ի խաչեցելուծմն և մեռեցելուծմն մարմին. կենդանի և աստուածայինն էր բան⁶, որպէս կցորդ չարչարանացն, թէ և անչարչարելի է որպէս աստուած: քանզի իւր էր⁷ նորա բնութեալն և մեռեալն մարմին. սակայն մեռեալ ըստ մարմնոյ՝ ոչ մեռաւ ըստ որում էր բնութեամբ աստուած. և վասն այսորիկ կեանք: վասն որոյ միայն էր ի մեռեալս ազատ, զի ոչ յաղթեցաւ ի մահուանէ, թէպէտ և կրեաց զնա:

1. Մին կենդանւոյ B. ... ույ B'. - 2. Իսկ միւսն արեան մկրտեալ B. - 3. Երթալ արդեւք ուր և կամեսցի B. - 4. Նշանակի ձեռն B. - 5. Կենդանին հաւ B. - 6. Բանն B. - 7. Իւր B.

Eiusdem Sancti Cyrilli ex [Commentario in] Matthaei Evangelium.

Quoniam dominata est super nos non facilis victu delictorum dominatio, sacris atriis spoliati sumus, a sancta, inquam, caelesti Jerusalem segregati. Hoc enim sibi vult « *arceri ut immundum a castris leprosum* », cum ad istam venerabilem sanctamque urbem accedere cum immunditia non liceat. Venit ad nos sacerdos immaculatus, id est, Christus, factus enim est homo, et descendit de caelis et apparuit nobis secundum Scripturam et (nostri) misertus est, et se pro nobis hostiam viventem, immaculatam Deo obtulit, ut omnes lavacro supernae nativitatis mundaret: hoc enim est *aqua viva*. (Cfr. *Glaphyrorum in Lev. liber*, P. G. 69, V, II, pag. 560, 10-18).

Eiusdem ex Evangelii Matthaei [commentario].

Coccinum autem conglomeratum Verbi cum carne coniunctionem significat, quae reapse vera est; quia secundum Johannis effatum, *Verbum caro factum est*. Nam saepe, singulari praecipue hac locutione, figuris et umbra Christi mysterium describitur, quas Christus discussit, ipsam nobis cum portenderet veritatem. (Cfr. *Glaphyrorum in Lev. lib.* P. G. Mign. 69, Vol. II, pagg. 560, 67 - 561, 4).

Eiusdem in idem.

Erant duo aves mundaе; una quidem immolabatur, altera vero in sanguinem occisae immergebatur supra vivam aquam, nulloque prorsus damno affecta dimittebatur, ut iret quo forte vellet. Utraque Christus significatur et mortuus ut homo, et vivus ut Deus. Avi similatur, cum desuper e caelis descendisse cogitetur et dicatur: erat enim caelestis homo. Immersa autem in sanguinem occisae, avis vivens postea dimittebatur: cum autem caro crucifigeretur et mortem pateretur, vivum erat Divinum Verbum ut passionum particeps, quamvis ut Deus, esset impassibile: Suum enim ipsius erat crucifixum et mortuum corpus. At (Christus) mortuus quoad corpus, mortuus non erat quippe qui erat natura Deus, ideoque vita; ideo unus erat *inter mortuos liber*, cum morte non vinceretur, quamvis eam pateretur. (Cfr. *Glaphyrorum in Lev. liber*. Mign. P. G. 69, V, II, pag. 560, 22-25; et 561, 15-19).

Comparons maintenant le fragment du commentaire sur St. Matthieu, tiré des chaînes grecques et rapporté chez Migne 72 V, 388 D - 389 A. On doit pourtant considérer qu'il n'est sans doute *qu'un résumé d'un plus grand passage*, et l'on aura aussi l'explication des variantes.

Fragm. comm. in Matthaeum (Mig. 72, Vol. V, 388 D - 389 A)

... Δύο ὀρνίθια, ὧν τὸ ἐν ἐσφαξεν ὁ ἱερεὺς ἐφ' ὕδατι ζῶντι, καὶ λαβὼν ξύλον κέδρινον.... καὶ τὸ ἕτερον ὀρνίθιον τὸ ζῶν, ἐβαπτεν αὐτὸ εἰς τὸ αἷμα τοῦ ἐσφαγμένου ὀρνιθίου ἐφ' ὕδατι ζῶντι, καὶ ἔχριε..... τὸ δὲ ὀρνίθιον τὸ ζῶν, ἔξω τῆς πόλεως..... ἐξαπέστειλεν..... ἐπιτήρει οὖν ὅπως διὰ τῶν εἰρημένων ἐλόκληρον ἡμῖν ζωγραφῆται Χριστόν. Διὰ μὲν γὰρ τοῦ ζώντος ὀρνιθίου τὸν ζώντα τε καὶ οὐράνιον νοήσεις Λόγον... διὰ δὲ τοῦ ἔξω τῆς πό-

λεως τὸ ζῶν ὀρνίθιον ἀποστέλλεσθαι, τὴν ἀπὸ τοῦ κόσμου μετάστασιν καὶ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνάβασιν τοῦ Χριστοῦ διδασκίμεθα...

Bien plus intéressante est l'identification du morceau *Utraque* *homo* du troisième extrait conservé en arménien. L'éditeur de la *catena lipsiensis* (pagg. 1045-7) n'ose pas le déclarer inédit, mais plutôt il l'identifie avec le passage analogue des *Glaphyra* et il s'étonne de la différente rédaction. Cyrille, au contraire, comme il lui arrivait souvent, puisait à la même source en deux occasions analogues.

Voici les deux fragments conservés par la C. L. pagg. 1045 et 1047. Nous les avons contrôlés dans le code grec *Marcianus* 15, fol. 189^v: ils n'y sont pas séparés, mais ils y font bloc.

Δι' ἀμφοῖν τοῖν ὀρνέοιν σημαίνεται ὁ Χριστός, καὶ τεθνεὼς ὡς ἄνθρωπος, καὶ ζῶν ὡς Θεός· ὀρνιθίῳ δὲ παρεικάζεται, διὰ τὸ ἀνωθεν καὶ ἐξ οὐρανοῦ νοεῖσθαι καὶ λέγεσθαι. Βαπτισθὲν δὲ τὸ ζῶν ὀρνίθιον ἐν τῷ αἵματι τοῦ τεθνεῶτος, ἀνείτο λοιπόν. ἐν γὰρ τῷ σταυρωθέντι καὶ ἀποθανόντι ναῶν ὁ ζῶν καὶ θεῖος λόγος ἦν, καὶ κοινωνὸς ὥσπερ τοῦ πάθους, καὶ ἀπαθῆς ὡς Θεός.

Qu'il s'agisse de passages différents du même auteur, c'est d'autant plus probable par le fait que dans la chaîne arménienne on avait déjà exhibé le passage des *Glaphyra* relatif au même sujet: c'est pourquoi nous ne pouvons pas admettre qu'on y ait relaté deux rédactions aussi différentes du même commentaire!

Almo Zanolli

1. Ναός! N'est elle pas une leçon nestorienne au lieu de σάρεξ ou σῶμα?

